

UOT: 94(479.24)

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ
BEYNƏLXALQ HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

©2024

MEHMAN SÜLEYMANOV*

* Milli Müdafiə Universiteti, Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
ORCID: 0000-0002-7139-9624; smehman@mail.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.35>

Xülasə: Ölkənin hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qarşısında dayanan başlıca vəzifələrdən biri də beynəlxalq hərbi əməkdaşlığın qurulması idi. 23 ay davam edən müstəqillik illərində Cümhuriyyət hökuməti bu istiqamətdə bir sıra işlər görməyə müvəffəq oldu. İlk növbədə Osmanlı Türkiyəsi ilə hərbi əməkdaşlıq sahəsində praktiki tədbirlər həyata keçirildi. Mövcud olan təhlükənin aradan qaldırılması, Azərbaycanın müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi ilə bağlı bu əməkdaşlıq səmərəli nəticələr verdi. Bu mövzu kifayət qədər geniş mövzu olsa da, onun müəyyən tərəfləri məqalədə öz əksini tapmışdır. Məqalədə eyni zamanda Gürcüstanla qurulan beynəlxalq hərbi əməkdaşlıqla bağlı təhlil aparılmışdır. Xüsusilə, Türkiyə hərbi qüvvələrinin Azərbaycanı tərk etməsindən sonra Gürcüstanla hərbi əməkdaşlığın genişləndirilməsinə diqqət artırıldı. Bu əməkdaşlıq hər iki tərəf üçün faydalı nəticələrə malik idi və həmin əməkdaşlığın hansı istiqamətlərdə davam etməsi də təqdim olunan məqalədə təhlil edilmişdir. Məqalədə həmçinin Böyük Britaniya və Avropanın digər dövlətləri ilə, o cümlədən İtaliya və Fransa ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında qurulan hərbi əməkdaşlıq məsələlərinə də toxunulmuşdur. Azərbaycan hökuməti ölkənin hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün belə əməkdaşlığı faydalı sayırdı və ona görə bu istiqamətdə də mümkün addımlar atılırdı. Lakin 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanın bolşevik qoşunları tərəfindən işğal edilməsi beynəlxalq hərbi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi sahəsində başlanan işlərin sona çatdırılmasına imkan vermədi.

Açar sözlər: Müdafiə siyasəti, müstəqillik, milli ordu, hərbi siyasət, beynəlxalq hərbi əməkdaşlıq

INTERNATIONAL MILITARY COOPERATION DURING THE PERIOD
OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

©2024

MEHMAN SULEYMANOV*

* National Defense University, Military Scientific Research Institute
ORCID: 0000-0002-7139-9624; smehman@mail.ru

Abstract: One of the main tasks facing the government of the Azerbaijan Democratic Republic in the field of ensuring the military security of the country was

the establishment of international military cooperation. Over the 23 months of independence, the government of the republic managed to pursue a fruitful policy in this direction. First of all, good results were achieved in the field of military cooperation with Ottoman Turkey. This cooperation has produced effective results in eliminating the existing threat, ensuring the independence and territorial integrity of Azerbaijan. Although this topic is quite broad, the article reflects some of its aspects.

Although this topic is quite broad, the article reflects some of its aspects. The article also analyzes the sphere of international military cooperation that has developed with Georgia. In particular, after Turkish military forces left Azerbaijan, there was an increased focus on expanding military cooperation with Georgia. This cooperation had beneficial results for both parties. The article also touches on the issues of military cooperation established between Great Britain and other European states, including Italy and France and the Azerbaijan Democratic Republic.

The Azerbaijani government considered such cooperation useful for ensuring the military security of the country, and therefore possible steps were taken in this direction. However, the occupation of Azerbaijan by Bolshevik troops in April 1920 did not allow the completion of the work begun in the field of international military cooperation.

Keywords: Defense policy, independence, national army, military policy, international military cooperation.

МЕЖДУНАРОДНОЕ ВОЕННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В ПЕРИОД АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

©2024

МЕХМАН СУЛЕЙМАНОВ*

* Национальный университет обороны,
Военный научно-исследовательский институт
ORCID: 0000 0002 7139 9624; smehman@mail.ru

Резюме: Одной из основных задач, стоящих перед правительством Азербайджанской Демократической Республики в области обеспечения военной безопасности страны, было налаживание международного военного сотрудничества. За 23 месяца независимости правительству республики удалось провести плодотворную работу в этом направлении. Прежде всего, удалось достичь хороших результатов в области военного сотрудничества с Османской Турцией. Это сотрудничество дало эффективные результаты в деле устранения существующей угрозы, обеспечения независимости и территориальной целостности Азербайджана. Хотя эта тема достаточно широка, в статье отражены отдельные ее аспекты. В статье также проанализирована сфера международного военного сотрудничества, сложившаяся с Грузией. В частности, после того как турецкие военные силы покинули Азербайджан, было усилено внимание на расширение военного

сотрудничества с Грузией. Это сотрудничество имело выгодные результаты для обеих сторон. В статье также затронуты вопросы военного сотрудничества, установившегося между Великобританией и другими европейскими государствами, в том числе Италией и Францией и Азербайджанской Демократической Республикой. Правительство Азербайджана считало такое сотрудничество полезным для обеспечения военной безопасности страны, и поэтому были предприняты возможные шаги в этом направлении. Однако оккупация Азербайджана большевистскими войсками в апреле 1920 года не позволила завершить начатую работу в области международного военного сотрудничества.

Ключевые слова: Оборонная политика, независимость, национальная армия, военная политика, международное военное сотрудничество.

Giriş

Birinci dünya müharibəsinin hərbi-siyasi nəticələri, çar Rusiyasının süqutu Cənubi Qafqaz bölgəsində, o cümlədən Azərbaycan hədudlarında mürəkkəb bir şəraitin meydana gəlməsinə yol açdı. Bölgə ilə bağlı geosiyasi və iqtisadi maraqlarını təmin etməyə çalışan böyük dövlətlərin, böyük güclərə arxalanmaqla kütləvi şəkildə silahlanan və yad ərazilərdə öz dövlətini qurmaq istəyən erməni millətçi təcavüzkar dairələrinin bölgədə fəallaşması Azərbaycan xalqının mövcudluğuna ciddi təhlükə yaratdı. Ona görə, Azərbaycanın milli-azadlıq hərəkatının liderləri və fəalları bu təhlükədən xilas olmaq və etibarlı müdafiə imkanlarına malik bir müstəqil dövlətin qurulması üçün səmərəli yollar axtarmağa başladılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan ediləndən sonra isə hökumət tərəfindən təhlükəsizlik sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın qurulması istiqamətində səmərəli siyasət həyata keçirilməsinə başlanıldı. Bu istiqamətdə hökumət tərəfindən prioritetlər müəyyənləşdirildi, Azərbaycanın hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün hökumət və parlament tərəfindən razılaşdırılmış bir siyasət ortaya qoyuldu. Belə bir siyasətin uğurlu şəkildə həyata keçirilməsi həm beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, həm də ordunun texniki təchizatının təkmilləşdirilməsi üçün yeni imkanların qazanılması baxımından əhəmiyyət kəsb edirdi.

Türkiyə ilə hərbi əməkdaşlıq

Müstəqilliyin əldə edilməsindən sonra Azərbaycan hökumətinin hərbi əməkdaşlıq qurmağa çalışdığı ilk dövlətlərdən biri Türkiyə idi və bu münasibətlərin əsası 1918-ci il iyunun 4-də Batumda Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında imzalanan müqavilə ilə qoyuldu. Həmin müqavilənin 4-cü maddəsində bildirilirdi ki, ölkə daxilində nizam və asayişin yaradılması üçün müraciət edildiyi təqdirdə Osmanlı dövləti Azərbaycana hərbi yardım göstərə bilər.¹

¹ Osmanlı imperator hökuməti və Azərbaycan Respublikası arasında dostluq müqaviləsi, **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA): Fond №277, siy.№2, iş №9, vərəq – 43-45.**

Azərbaycan hökuməti də bu imkandan istifadə edərək dərhal hərbi kömək üçün Osmanlı dövlətinə müraciət etdi. Həmin müraciət əsasında ilkin olaraq Osmanlı ordusunun 5-ci Qafqaz piyada diviziyası Azərbaycana gəldi. Azərbaycanın milli hərbi qüvvələri ilə Osmanlı hərbi qüvvələrinin bazasında Qafqaz İslam Ordusu yaradıldı və türk zabiti general-leytenant Nuru paşa bu ordunun komandanı təyin edildi. Mövcud tarixi şəraitin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla Azərbaycan hökumətinin qərarına əsasən, Cümhuriyyət ordusunun formalaşdırılmasına rəhbərlik də Qafqaz İslam Ordusu komandanına həvalə olundu.²

1918-ci ilin iyulunda Azərbaycanla Osmanlı Türkiyəsi arasında uzunmüddətli hərbi ittifaqın yaradılması haqqında da müqavilə layihələri hazırlanmışdı. Bu layihələr iki variantda idi və hər ikisi “Mukavile-i Askeriyye” adlanırdı. 14 maddədən ibarət olan birinci müqavilənin 90 və 8 maddədən ibarət olan ikinci müqavilənin isə 20 illik müddətə bağlanması nəzərdə tutulmuşdu. Həmin müqavilələrin əsas məzmunu ondan ibarət idi ki, Azərbaycanın milli ordusu bütünlüklə Osmanlı hərbi qüvvələrinin əməliyyat tabeliyinə verilməli, Osmanlı dövləti isə Azərbaycan milli ordusunun təchizatını, onun kadr hazırlığını öz üzərinə götürməli idi.³ Lakin bu müqavilələr imzalanmadı. Çox güman ki, buna səbəb beynəlxalq vəziyyətin dəyişməsi və tezliklə Qafqaz İslam Ordusunun ləğv edilməsi olmuşdu.

Azərbaycanla Türkiyə arasında mövcud hərbi əməkdaşlığın ən mühüm tarixi nəticəsi, sözsüz ki, müştərək hərbi qüvvələrin iştirakı ilə 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı şəhərinin və sonrakı ay isə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin bolşevik-daşnak işğalından azad edilməsi oldu. Nəzərdə tutulmuşdu ki, Qafqaz İslam Ordusu qüvvələrinin köməyi ilə Azərbaycanın cənubunda da respublikanın suverenliyi təmin edilsin və həmin bölgə orada nəzarəti ələ keçirilmiş ağqvardiyaçı qüvvələrdən təmizlənsin. Bu məsələ 1918-ci il noyabrın 1-də Bakıda Nuru paşa Lənkəran bölgəsi əhalisinin nümayəndələri ilə görüşündə də müzakirə edilmişdi.⁴ Lakin tezliklə türk hərbi qüvvələrinin Azərbaycanı tərk etməsi səbəbindən Lənkəran bölgəsində respublika hakimiyyətinin bərqərar edilməsi təxirə salınmalı oldu.

Milli ordunun təşkilatlanması sahəsində hərbi əməkdaşlığın nəticələrinə gəlinlə isə, milli zabit kadrlarının yetişdirilməsində, ordu hissələrinin hərbi-texniki təchizində, hərbi strukturların təşkilatlanmasında Türkiyə tərəfindən Azərbaycana böyük kömək göstərildi. Belə ki, Qafqaz İslam Ordusu komandanının əmrinə əsasən, 1918-ci il avqust ayının 13-də Əlahiddə Azərbaycan Korpusunun yenidən qurulmasına başlandı.⁵ Azərbaycan korpusunun təşkilatlanması və qısa zamanda döyüşə hazır vəziyyətə gətirilməsi üçün onun tərkibinə daxil olan hissələrin Azərbaycan-

² **Birinci dünya harbinde türk harbi Kafkas cebhesi 3-cü ordu harekatı.** Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, cilt, 2, kitab 1, 1993, s.555; Naser Yüceer, **Birinci dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan harekatı.** Ankara, Genelkurmay basım evi, 1996, s.72;

³ Vasif Qafarov, Qiyas Şükürov. **Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixi, 1918-1920-ci illər, (Osmanlı arxiv sənədləri əsasında).** Bakı, Elmin İnkişafı Fondu, 2017, s. 290-295.

⁴ Nuri Paşa həzrətləri hüsurunda Lənkəran nümayəndəsi. **Azərbaycan**, 1918, 3 noyabr, №29.

⁵ Temim. **Kafkas İslam Ordusu (Azerbaycan harekatı Askeri tarih belgeleri dergisi),** Ankara, cilt 148, 2020, s.185.

Türk hərbi qüvvələrindən komplektləşdirilməsi qərara alındı.⁶ Nuru paşa Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi raportlardan birində bildirirdi ki, qarışıq tərkibdə yaradılmış hərbi strukturların sırası heyətinin yarısı, zabıt heyətinin isə böyük hissəsi türk hərbiçiləridir. Həmin raportda o da bildirilirdi ki, türk hərbiçilərinin köməyi ilə Azərbaycanda iki diviziyadan ibarət bir korpus, dörd alaydan ibarət bir süvari diviziyası, Zəngəzurda əlahiddə atlı bölüyü, Gəncədə bir təlim taboru və bir pulemyot təlim taboru, üç tabordan ibarət bir sərhəd alayı, Ordubadda bir piyada taboru və bir topçu qrupu təşkil olunmuşdur.⁷

Gəncədə açılmış olan Milli Hərbiyyə Məktəbinə rəhbərlik təcrübəli türk zabiti olan qaymaqam Atıf bəyə tapşırılmışdı və 1918-ci il oktyabrın 27-də bu məktəbin ilk buraxılışı oldu.⁸ Cümhuriyyət ordusu hissələrinin hərbi-texniki təchizatının daha da yaxşılaşdırılması üçün Türkiyədən xeyli sayda silah və sursat Azərbaycana göndərildi. Bu sahədə əməkdaşlığın gələcəkdə də davam etdirilməsi planlaşdırılmışdı.⁹

1918-ci il oktyabrın 30-da Egey dənizinin Mudros limanında Osmanlı Türkiyəsi ilə Böyük Britaniya arasında Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrini özündə əks etdirən barışıqə görə Osmanlı Türkiyəsinin məğlubiyyəti rəsmiləşdirildi. Həmin barışıqın 11-ci və 15-ci maddələrinə əsasən Osmanlı dövləti öz qoşunlarını Azərbaycandan çıxardı və Azərbaycan ingilis qoşunlarının nəzarətinə keçdi.¹⁰

Türk hərbi qüvvələrinin Azərbaycanı tərk etməsi və Qafqaz İslam Ordusunun ləğv edilməsi reallığa çevriləndə Nuru paşa 1918-ci il noyabrın 4-də Qafqaz İslam Ordusunun ləğv edilməsi və onun Azərbaycan Ordusu adlandırılması haqqında xüsusi bir əmrini imzaladı. Həmin gün imzaladığı digər bir əmrdə isə Nuru paşa özünü Azərbaycan Ordusunun komandanı kimi təqdim etdi:¹¹ yəni 1918-ci il noyabrın 4-dən etibarən Nuru paşa Qafqaz İslam Ordusunun deyil, Azərbaycan Ordusunun komandanı olaraq fəaliyyətini davam etdirəcəkdə.

Noyabrın 4-də Nuru paşa bu ad altında həm də “Azərbaycan hökuməti ilə burada qalacaq zabitan üçün əqd edilən müqavilə şəraiti” adlı bir müqavilə layihəsini imzaladı. Bu müqavilədə, onun özü də daxil olmaqla, könüllü olaraq Azərbaycanda qalıb Azərbaycan Ordusunda xidmət edəcək türk hərbiçilərinin hüquq

⁶ Ordu əmr-i yevmisi, **Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı). Askeri tarix belgeleri dergisi, Numro 28.** Ankara, cilt 148, 2020, s.303.

⁷ Azərbaycan Hükuməti Heyəti Vükela Riyasət-i Aliyyesinez, **Askeri tarix belgeleri dergisi, Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı),** Ankara, cilt 148, 2020, s. 396.

⁸ Elçi. Gəncədə milli zabitan təftiş və imtahan mərasimi. **Azərbaycan**, 1918, 5 noyabr, №31.

⁹ **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu.** Bakı, Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu, 2008, s.279; Mehman Süleymanov. **Azərbaycan Ordusunun tarixi:** [5 cildə], Mehman Süleymanov. Bakı, Maarif, I c. 1917-1918, 2018, s.698.

¹⁰ Anar İsgenderli. **Realities of Azerbaijan: 1917-1920.** USA Xlibris Corporation, 2011, p.170; Naser Yüceer. **Birinci dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan hərəkatı.** Ankara: Genelkurmay basım evi, 1996, s.157-158.

¹¹ Azərbaycan Hükuməti ilə Burada Kalacaq Zabitân İçin Akd Edilen Mukavele Şəraiti, **Askeri tarix belgeleri dergisi: Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı).** Ankara, cilt 148, 2020, s.365-366.

və səlahiyyətləri təsbit olunmuşdu.¹²

Azərbaycan Ordusu komandanlığı elan ediləndə Əlahiddə Azərbaycan korpusu ləğv edilməmişdi.¹³ Ona görə də, ilk baxışdan belə bir qənaətə gəlinir ki, Nuru paşa Azərbaycan korpusunu və əlavə olaraq Azərbaycanda qalacaq türk hərbiçilərindən təşkil edilmiş bölmələrdən formalaşdırılan ümumi bir Azərbaycan Ordusunun komandanı vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdü. Amma Azərbaycan Ordusu strukturu ilə 1918-ci il noyabrın 1-də bərpa edilmiş Hərbi Nazirlik arasındakı bağlılıq, yəni Azərbaycan Ordusunun Hərbi Nazirliyə paralel yoxsa Azərbaycan Ordusunun Hərbi Nazirliyin təbəçiliyində olan bir struktur olduğu haqqında dəqiq bir fikir söyləmək hələlik çətindir.

Nuru paşa Osmanlı Hərbi Nazirliyinə ünvanlandığı 12 noyabr 1918-ci il tarixli məktubunda Azərbaycan Ordusunun komandanı vəzifəsində Azərbaycan hökumətinin xidmətinə daxil olduğunu bildirdi.¹⁴ Bu məlumata görə, Nuru paşanın Azərbaycan Ordusunun komandanı olmasının Azərbaycan hökumətinin razılığı ilə baş verdiyini ehtimal etmək olar. 1918-ci il noyabrın 23-də imzaladığı bir əmrdə Nuru paşa Azərbaycan Ordusunun komandanı kimi Gəncədə fəaliyyətini davam etdirdiyini yazırdı. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan Ordusu komandanlığının qərargahı Gəncədə təsis edilmişdi.¹⁵ Bir gün sonra, yəni noyabrın 24-də imzalanmış əmrə isə Nuru paşa artıq Azərbaycan Ordusunun deyil, Azərbaycandakı Osmanlı Qüvvələrinin komandanı kimi fəaliyyətini davam etdirməyə başlamışdı.¹⁶ Həmin əmrə Nuru paşa aydın şəkildə yazırdı ki, müttəfiq dövlətlər adından Azərbaycana gəlmiş ingilis hərbi qüvvələrinin rəhbərliyi türk hərbiçilərinin heç bir halda Azərbaycanda qalmasına icazə verməmişdir. Buradan belə nəticəyə gəlinir ki, Nuru paşa və digər türk hərbiçiləri Azərbaycan Ordusu tərkibində xidmət edə bilməzdilər. Ona görə də, Nuru paşa Azərbaycan Ordusunun komandanı vəzifəsindən kənarlaşmağa məcbur oldu.

Beləliklə, sənədlərə görə Nuru paşa 20 gün ərzində Azərbaycan Ordusunun komandanı oldu. Lakin bu müddət ərzində onun hansı səlahiyyətlərə malik olması, bu strukturla Hərbi Nazirlik arasındakı münasibətlərin necə qurulması haqqında yetərli məlumat mövcud deyil. Hər bir halda Cümhuriyyət ordusunun tarixində türk hərbiçilərinin rəhbərliyi altında belə bir strukturun olması maraqlı bir faktdır və heç şübhəsiz ki, gələcəkdə elmi dövriyyəyə gətirilə biləcək yeni sənədlər bu faktla bağlı daha yetərli fikir söyləməyə imkan verəcəkdir.

¹² Azərbaycan hökuməti ilə burada kalacaq zabitan için akd edilən mukavile şəraiti, s.365-366.

¹³ Azərbaycan Kolordusu Kumandanlığına. **Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı)**. Ankara, cilt 148, 2020, 373 s.

¹⁴ Ordu Dairesine. **Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı)**. Ankara, cilt 148, 2020, s.403.

¹⁵ Şimâli Kafkas Kumandanlığına ve Reîs-i Cumhûr Abdülmecîd Çermoyef Hazretlerine, **Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı)**. Ankara, cilt 148, 2020, s.416.

¹⁶ Gence'den Başkumandanlık Vekâlet-i Celîlesi Erkâ № 1 Harbiyye-i Umûmiyye Riyâsetine, **Askeri tarix belgeleri dergisi, Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı)**, Ankara, cilt 148, 2020, s.418.

Bununla belə, mövcud məlumatlar onu göstərir ki, türk hərbi qüvvələri Azərbaycanı tərk etdikdən sonra bir neçə türk kiçik zabıt milli ordu sıralarında qalmağa nail olmuşdu. 1918-ci ilin dekabrın son günlərində Cümhuriyyət ordusunun Ağdamda yerləşən 1-ci piyada diviziyasının bəzi bölmələrində hərbi rəhbərliyə qarşı bir itaətsizlik halı baş vermişdi. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun 1919-cu il fevralın 25-də Azərbaycan parlamentində etdiyi çıxışı zamanı bu itaətsizlik hadisəsində 10-a yaxın türk əsilli kiçik zabitin də iştirak etdiyini bildirirdi.¹⁷ Bu türk zabitlərinin sonrakı taleyi haqqında konkret məlumat olmasa da, intizamsızlıqlarına görə milli ordu sıralarından kənarlaşdırıldıqları ehtimal oluna bilər. Çünki 1920-ci ilin əvvəllərinə aid olan məlumatlarda Cümhuriyyət Ordusunda 6 nəfər türk əsilli zabitin xidmət etməsi haqqında məlumat vardır, onlar isə kiçik zabitlər deyildilər. Bu zabitlərin Azərbaycan ordusuna gəlməsi Türkiyədə yaranmış mürəkkəb tarixi şəraitlə bağlı idi. Belə ki, I Dünya müharibəsində məğlub duruma düşmüş olan Türkiyə ordusunun hərbi qulluqçuları müttəfiq dövlətlər tərəfindən ciddi təqiblərə məruz qalmışdılar. Onların müəyyən hissəsi Azərbaycana sığınmaq qərarına gəlmişdilər. Bu zabitlərin bir neçəsi Cümhuriyyət ordusunda xidmətə qəbul edilmişdilər. Həmin zabitlər kornet Faik Cevdetoğlu (parlament mühafizə bölüyü), kapitan Nüsrət bəy (7-ci Şirvan piyada alayı), podporuçik İbrahim İsmayıloğlu (İsthkam məktəbi), kapitan Məcid Seyidoğlu (8-ci Ağdaş piyada alayı), ştabs-kapitan Necət Mustafa (6-cı Göyçay piyada alayı) və podporuçik Məhəmməd Şefik Taksinoğlu (3-cü Gəncə piyada alayı) idilər.¹⁸

Türkiyədən Azərbaycana pənah gətirən türk hərbiçilərinin sayı çoxaldıqda Azərbaycan hökuməti 1920-ci ilin əvvəllərində Hərbi Nazirliyin tabeliyində onlardan ibarət yardım alayı adlı bir hissəsinin təşkilinə qərar verdi. Lakin sonradan bu alay Daxili İşlər Nazirliyinin tabeliyinə keçirildi. Bu hərbiçilərin maliyyə təminatı Azərbaycan hökuməti tərəfindən həyata keçirilirdi. Azərbaycan hökuməti hətta xidmətə alınmayan türk zabitlərini hərtərəfli qayğı ilə əhatə etməyə çalışır və onlara aylıq maliyyə vəsaitləri ayırırdı.¹⁹ Lakin məlumdur ki, bu alayın şəxsi heyəti sonradan güclü bolşevik təbliğatına məruz qaldı və Azərbaycanın bolşevik qoşunları tərəfindən işğal edilməsi bu alay tərəfindən də dəstəkləndi.

Azərbaycan-Böyük Britaniya hərbi əməkdaşlığı

Mudros müqaviləsinin şərtlərinə əsasən, Cənubi Qafqaz, o cümlədən də Azərbaycan müttəfiq dövlətlərinin nəzarəti altına düşməli idi. Adı çəkilən müqavilənin imzalanmasından bir gün sonra, yəni 1918-ci il oktyabrın 31-də Böyük Britaniyanın Hərbi Nazirliyi Mesopotamiyada yerləşən ingilis qüvvələri komandanlığına Bakı şəhərinin dərhal işğal edilməsi barəsində əmr göndərirdi. Bu əmrə əsasən Bakı şəhərinin işğal edilməsi o zaman İranın şimalında dislokasiya olunmuş ingilis qüvvələrinin komandanı general-mayor V.Tomsona həvalə olundu.²⁰ General

¹⁷ Mehman Süleymanov. **Səməd bəy Mehmandarov**. Bakı, 2023, s.92.

* ADR və çar ordusunda hərbi rütbə

¹⁸ Atamalı Şahbazov. **Azərbaycan Cümhuriyyəti Ordusunun zabıt və məmurları**. Bakı: "Maarif", 2020, s. 764.

¹⁹ Hüseyn Baykara, **Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi**. Bakı: Azərnəşr, 1992, s. 269.

²⁰ Севиндж Юсифзаде. **Азербайджано-британское отношения в начале XX века**.

V.Tomsonun rəhbərliyi altında Bakıda hərbi idarəçilik yaradılmalı və o, Bakının general-qubernatoru elan edilməli idi. Yeni şəraitdə Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasına və tanınmasına nail olunması üçün general V.Tomson hələ İranda olarkən onun yanına Azərbaycan hökumətinin rəsmi nümayəndə heyəti göndərildi. Amma bu heyətlə general V.Tomson arasında aparılan danışıqlar gözlənilən nəticəni vermədi. General V.Tomson Bakı şəhərinin işğal olunacağını, Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmayacağını, Azərbaycan xalqının iradəsi ilə yaradılmış bir respublikanın mövcud olmadığını, Azərbaycan hökumətinin Türkiyə hərbi qüvvələrinin intriqları ilə yaradılmış bir hökumət olduğunu birmənalı şəkildə bəyan etdi.²¹

General V.Tomson onu müşayiət edən hərbi qüvvələrlə 1918-ci il noyabrın 17-də Bakıya daxil oldu. Məlumatla görə, onun rəhbərliyi altında Bakıya 5 min nəfərlik ingilis hərbi qüvvələri gətirildi və onlar Bakı şəhərini bütünlüklə nəzarət altına aldılar.²²

Bakı üzərində nəzarəti gücləndirmək üçün V.Tomson şəhərdə olan bütün milli hərbi qüvvələrin, onların idarəetmə orqanlarının Bakı şəhərini tərk etməsini tələb etdi. Bunun nəticəsi idi ki, Hərbi Nazirlik Bakı şəhərini tərk etdi və Gəncə şəhərinə yerləşdi. Bundan başqa, Azərbaycan hökumətinə məxsus olan “Qars”, “Ərdəhan” kanoner gəmiləri və digər hərbi gəmiləri Denikin rəhbərliyi altında olan qüvvələrin sərəncamına verildi. Bildirildi ki, bu qərar bolşevizmin qarşısının alınması üçün Denikin rəhbərliyi altında olan qüvvələrin möhkəmləndirilməsi üçün edilmişdir.

Azərbaycan hökuməti general V.Tomson administrasiyası ilə fəal siyasət aparırdı və bunun nəticəsi idi ki, general V.Tomson Azərbaycan hökumətinin doğrudan da Azərbaycan xalqının iradəsini əks etdirdiyini və bu hökumətin real müstəqilliyə malik olduğunu gördü. Ona görə, tezliklə V.Tomsonun Azərbaycanın müstəqilliyinə münasibəti dəyişdi və tərəflər arasında daha faydalı əməkdaşlığın qurulmasına başlandı.

Bu əməkdaşlığın bir istiqamətini də hərbi sahədə anlaşmanın və qarşılıqlı fəaliyyətin yaradılması təşkil edirdi. Bu əməkdaşlığın düzgün qurulmasının nəticəsi idi ki, 1919-cu ilin fevral ayında artıq V.Tomson məhdud sayda milli hərbi qüvvələrin Bakıya qayıtmasına etiraz etmədi.²³ Ona görə də, 1919-cu il aprel 5-də

Бакы: Тахсил, 2008, с.21.

²¹ Anar İsgenderli. **Realities of Azerbaijan: 1917-1920**. USA: Xlibris Corporation, 2011, p.171; Юсифзаде С. А.г.ә., с.21; **Azərbaycan tarixi. VIII cildə**. V cild. Bakı, Elm, 2008, s. 278; General Gortonun 31 oktyabr 1918-ci il tarixli 396 nömrəli teleqramı; Musa Qasımlı. **Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər)**: [3 hissə]. Bakı, Adiloğlu, III h.: (sənədlər, materiallar, xəritələr, şəkillər), 2004, s.448.

²² **Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)**. Bakı, 1998, s.119.

* Hərbi əməliyyat üçün artilleriya ilə silahlandırılan hərbi gəmilər.

²³ Qafqaz və Bakı ərazisinə dair məlumatlardan çıxarışlar, Musa Qasımlı. **Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər)**: [3 hissə]. Bakı: Adiloğlu, III h. (sənədlər, materiallar, xəritələr, şəkillər), 2004, s.467.

Azərbaycanın məhdud sayda hərbi qüvvələri Bakı şəhərinə daxil oldular.²⁴

Hərbi əməkdaşlıq sahəsində qarşılıqlı münasibətlərin düzgün qurulmasının nəticəsi idi ki, ingilis qüvvələri Azərbaycanı tərk etməzdən əvvəl Azərbaycanın Hərbi Nazirliyi, Baş Qərargahı, digər hərbi idarəetmə strukturları 1919-cu ilin yayında Bakıya qayıtdılar, Bakı şəhərində bir piyada diviziyasının yerləşdirilməsinə icazə verildi və Bakıda Azərbaycan hökumətinin hərbi fəaliyyəti tam şəkildə bərpa edildi.

Azərbaycan hökuməti ilə ingilis komandanlığı arasında Azərbaycana məxsus hərbi gəmilərin geri qaytarılmaması ilə bağlı bir qarşıdurma yaransa da ingilis komandanlığı bu məsələyə Böyük Britaniyanın bölgədəki ümumi siyasəti çərçivəsində yanaşırdı. Bu siyasətin mahiyyəti isə general Denikin rəhbərliyi altında olan hərbi qüvvələrə kömək etməklə Rusiyanın bolşevikləşməsinin qarşısını almaq idi. Azərbaycanın hərbi gəmiləri də bu siyasətin həyata keçirilməsi üçün Denikin qüvvələrinin tabeliyinə verilmişdi.²⁵

Bütün bunlara baxmayaraq, hərbi sahədə fəal əlaqələrin yaradılması ingilis komandanlığının Azərbaycanın müstəqilliyinə daha loyal münasibət bəsləməsinə yol açdı. İngilis komandanlığının Denikin qüvvələri dəstəkləməsinə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti Denikin qoşunlarının respublikaya müdaxilə planlarının qarşısının alınması üçün ingilis komandanlığının imkanlarından da istifadə etməyə çalışırdı. Bunun nəticəsi idi ki, Denikin qoşunlarının Azərbaycan üzərinə hücum etməyəcəyinə bir ümid də yaranmışdı. Azərbaycan hökumətinin müraciətindən sonra ingilis komandanlığının səyləri ilə Denikin qoşunları ilə Azərbaycan arasında demarkasiya xətti müəyyənləşdirildi. Böyük Britaniya hökumətinin razılığı ilə müəyyənləşdirilmiş həmin demarkasiya xətti Dağıstan ərazisində Petrovsk şəhərinin 5 mil (hər mil 1,6 kilometrə bərabərdir -M.S.) cənubundan keçirdi. İngilis komandanlığı ilə razılaşdırılmışdı ki, Böyük Britaniya ilə sıx əlaqədə olan Denikin qoşunları bu demarkasiya xəttindən cənuba, yəni Azərbaycan istiqamətinə hərəkət etməyəcəklər.²⁶ Əslində, ilkin olaraq demarkasiya xəttinin bir qədər də şimalda müəyyənləşdirilməsi qərara alınmışdı. Lakin Denikin qoşunları bu tələbə əməl etmədilər və onlar Dağıstanın cənubuna, yəni Azərbaycan sərhədlərinə doğru irəliləməyə başladılar

Azərbaycan hökumətinin apardığı müzakirələrdən sonra ingilis komandanlığı 1919-cu ilin avqustunda yeni demarkasiya xəttini razılaşdırdı. Bu xətt Azərbaycanın şimal sərhədi boyunca keçirdi.²⁷ Bununla da, Denikin qoşunları Azərbaycan sərhədinə daha da yaxınlaşmaq imkanı əldə etdi. Amma ingilis komandanlığı Azərbaycan hökumətinə bəyan etdi ki, bu qoşunlar Azərbaycan sərhədlərinə təcavüz etməyəcəkdir.

²⁴ Отношение М.Сулькевича С.Агабекову об организации контрразведки в Баку в связи с прибытием азербайджанских войск, №1539. Гянджа 31 марта 1919 г. **Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): Fond №894, siy.№2, iş №88, vərəq 53.**

²⁵ Севиндж Юсифзаде. **Азербайджано-британское отношения в начале XX века.** Баку, Тахсил, 2008, с.33.

²⁶ **Azərbaycan tarixi. VIII cildə. V cild.** Bakı, Elm, 2008, s.305.

²⁷ Севиндж Юсифзаде. **Азербайджано-британское отношения в начале XX века.** Баку, Тахсил, 2008, с.33.

Respublika daxilində hərbi-siyasi şəraitin sabitləşdirilməsi sahəsində də ingilis komandanlığı ilə yaxşı münasibətlər qurulmuşdu. Belə ki, müstəqilliyin elan edilməsindən sonra da Azərbaycan türklərinin qədim yurdu İrəvan ərazisində Respublika yaradılmasına nail olan Ermənistan hökuməti Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürməyə davam etdi. Həm Ermənistanın hökumət qüvvələri, həm də qeyri-hökumət silahlı dəstələri Azərbaycanın Zəngəzur və Qarabağ bölgəsinə silahlı basqınlar edir, azərbaycanlı əhalini sıxışdıraraq bu bölgələri Ermənistana birləşdirmək istəyirdilər. Məsələnin mahiyyəti ilə bağlı Azərbaycan hökuməti ingilis komandanlığı ilə müzakirələr apardı, Azərbaycan ərazilərinin və əhalisinin erməni silahlı dəstələrinin qanunsuz və haqsız təcavüzünə məruz qalması ingilis komandanlığının və o cümlədən də general Tomsonun diqqətinə çatdırıldı. General Tomson dərhal silahsız azərbaycanlı əhalinin erməni silahlı dəstələrinin basqınlarından qorumaq üçün qətiyyətli mövqe nümayiş etdirdərək azərbaycanlılar yaşayan məntəqələr üzərinə daha çox basqınlar edən erməni silahlı dəstələrindən birinin rəhbəri olan Andronikə teleqram göndərdi, onu silahlı basqınlardan çəkəndirməyə çalışdı. General Tomsonun razılığı ilə Azərbaycan hökuməti Qarabağ bölgəsini əhatə edən Qarabağ general-qubernatorluğu yaratdı. Bu general-qubernatorluğun nəzdində ingilis hərbiçilərindən ibarət bir nəzarət missiyası da təşkil edildi və həmin missiyaya rəhbərlik mayor Monk-Mezona tapşırıldı. Ermənistan hökumətinin bu qərara etirazı ilə qarşılaşan Bakıda yerləşən ingilis komandanlığı xüsusi bir bəyanatla çıxış etdi. İngilis qüvvələrinin Bakıdakı komandanı, polkovnik Şatelvort bəyanatında bildirirdi: “İngilis komandanlığı Şuşa, Zəngəzur, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarının əhalisinə məcburi icra üçün aşağıdakıları elan edir:

1. Azərbaycan hökumətinin 15 yanvar 1919-cu il tarixli qərarına əsasən doktor Sultanov Şuşa, Zəngəzur, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarının general-qubernatoru təyin olunub və o, ingilis komandanlığının dəstəyinə malikdir;

2. Mövcud qanunlara görə, bütün əhalinin ehtiyaclarının ödənməsi üçün general-qubernator yanında 6 nəfər hadisələrdən məlumatlı erməni və müsəlmandan ibarət şura yaradılır;

3. İngilis komandanlığının nümayəndəsi kimi şuraya bir nəfər ingilis missiyasının zabiti daxil ola bilər;

4. General-qubernatorluq daxilində bütün işçilərin maaşı və başqa xərcləri Azərbaycan xəzinəsindən ödənilir;

5. Bütün mübahisəli məsələlər öz qəti həllini sülh konfransında tapacaq;

6. General-qubernatorluq daxilində hərbi hissələrin hər cür yerdəyişməsi haqqında əvvəlcədən ingilis missiyasının diqqətinə çatdırılmalıdır;

7. Bu müraciətlə ingilis komandanlığı bildirir ki, general-qubernatorluq hüddudlarında qanunçuluq və sakitliyin yaradılması üçün general-qubernatora həvalə olan vəzifələrin icrası zamanı general-qubernator və onun orqanlarına aid olan bütün sərəncamlar və tədbirlər sözsüz icra olunmalıdır. İngilis komandanlığı bütün qanuni fəaliyyətə tam dəstək verir”.²⁸

Yəni ingilis komandanlığı bir tərəfdən Azərbaycan hökumətinin Qarabağda

²⁸ Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий. Составитель проф. Юрий Барсегян. Москва, Кругъ, т.1. 2008, с.295.

vəziyyətin sabitləşdirilməsi üçün izlədiyi siyasəti dəstəklədiyini bildirdi, digər tərəfdən də ərazi mübahisələri ilə bağlı məsələlərin həllinin Paris sülh konfransının öhdəsinə buraxılmasını lazım bilirdi.

1919-cu ilin avqustunda Böyük Britaniya hökuməti ingilis hərbi qüvvələrinin Azərbaycandan çıxarılması haqqında qərar qəbul etdi. Qeyd edildiyi kimi, müəyyən məsələlərdə, o cümlədən Azərbaycanın hərbi gəmilərinin Denikinın tabeliyinə verilməsində, denikinçi zabitlərin Azərbaycan daxilində ingilislər tərəfindən himayə olunmasında Azərbaycan hökuməti ilə ingilis hərbi komandanlığı arasında bir anlaşılmazlıq qalmaqda idi. Bununla belə, Azərbaycanın müstəqilliyinin müdafiəsi sahəsində tərəflər arasında faydalı əməkdaşlıq da yaradıldığından Azərbaycan hökuməti ingilis hərbi qüvvələrinin Azərbaycanı tərk etməsini istəmirdi. Buna görə də, Azərbaycan hökuməti ingilis hərbi qüvvələrinin Azərbaycandan çıxarılması ilə bağlı Böyük Britaniya hökumətinə müraciət etmək haqqında qərar qəbul etdi- və Azərbaycanın xarici işlər naziri olan Məmməd Yusif Cəfərov bu qərarı Böyük Britaniya hökumətinə göndərdi. Eyni zamanda o, hərbi qüvvələrin Bakıdan çıxarılması ilə bağlı qərara yenidən baxılması üçün ingilis hərbi qüvvələrinin Bakıdakı yeni komandanı polkovnik Şatelvorta məktub göndərdi.²⁹ Lakin yaranmış tarixi şəraitlə əlaqədar olaraq Böyük Britaniya hökuməti ingilis hərbi qüvvələrinin Azərbaycandan çıxarılması qərarını dəyişmədi.

İngiltərədən silah, sursat və hərbi geyim alınması məsələsini müzakirə etmək üçün Hərb naziri S.Mehmandarov 1919-cu ilin payızında İngiltərənin Bakıdakı Ali Komissarının siyasi nümayəndəsi polkovnik Stoksla görüşdü. Bu görüş zamanı İ.Usubovun rəhbərliyi altında Azərbaycan nümayəndə heyətinin İtaliyaya yollanmasına işarə edən S.Mehmandarov İngiltərə tərəfinin Azərbaycanla hərbi əməkdaşlığa razı olacağı təqdirdə İtaliya ilə əldə edilə biləcək bütün razılaşmalara yenidən baxılacağını Stoksa bildirdi.³⁰

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski də 1920-ci il yanvar ayının 7-də İngiltərənin Ali Komissarlığının Bakıda olan siyasi nümayəndəsi polkovnik Stoksla görüşərək Azərbaycana silah və hərbi geyimlər yardım göstərilməsi məsələsini müzakirə etdi. Polkovnik Stoks Azərbaycan tərəfinin müraciətlərinə rəğbətlə yanaşaraq İngiltərənin ali hakimiyyət orqanları qarşısında Azərbaycana silah və hərbi geyimlə yardım edilməsinin vacibliyi məsələsini qaldırdı.³¹

İngiltərənin hərbi-siyasi rəhbərliyi də bolşevik qoşunlarının Cənubi Qafqaza müdaxiləsinin qarşısının alınması üçün Azərbaycanın hərbi qüvvələrinə yardım göstərilməsini vacib sayırdı. Bununla bağlı İngiltərənin hərbi komandanlığı bu ölkənin Aralıq dənizində yerləşən hərbi dəniz qüvvələrinin komandanına Xəzər buxtasındakı topların çatışmayan ehtiyat hissələri ilə təmin edilməsi barədə göstəriş verdi.³²

²⁹ **Azərbaycan tarixi. VIII cildə. V cild. Bakı, Elm, 2008, s.308; Севиндж Юсифзаде. Азербайджано-британские отношения в начале XX века. Баку, Тахсил, 2008, s.34.**

³⁰ Али Мардан Топчубаши. **Парижский архив: [в 4-х книгах].** – Москва: – кн.1: 1919-1921, Художественная литература, 2016, с.113.

³¹ **Yenə orada, s.78.**

³² **Yenə orada, s. 85.**

Paris sülh konfransının müzakirələrində iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin müraciətindən sonra Antanta ölkələrinin Ali Hərbi Şurası da 1920-ci ilin yanvar ayında Cənubi Qafqaz respublikalarına, o cümlədən Azərbaycana hərbi yardım göstərilməsi məsələsini müzakirə etdi. Bu məsələ ilə bağlı Ali Hərbi Şuraya təqdim olunmuş memorandumda da Cənubi Qafqaz respublikaları ilə bərabər, Azərbaycana da ərzaq və hərbi yardımın göstərilməsi məqsədəuyğun sayılırdı. Eyni zamanda, konfransda Denikin ordusunun təmini üçün nəzərdə tutulmuş silah və sursatın da Cənubi Qafqaz respublikalarına verilməsi təklifi irəli sürüldü.³³

1920-ci ilin fevralında İngiltərənin hərbi nümayəndələri mövcud hərbi ehtiyacların müəyyənləşdirilməsi üçün Cənubi Qafqaza, o cümlədən də Azərbaycana səfər etdilər. Onlar lazım olan məlumatları topladıqdan sonra İstanbuldan keçməklə geri qayıtdılar. Aparılan danışıqlardan sonra bir sıra özəl ingilis şirkətləri Azərbaycanla əməkdaşlıq etmək niyyətlərində olduqlarını bildirdilər. Paris sülh konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvlərinin verdiyi məlumata görə, bu şirkətlərlə müvafiq müqavilələrin imzalanması üçün İtaliyada olan Azərbaycanın hərbi nümayəndə heyətinin rəhbəri general İ.Usubovun İngiltərəyə gedərək zəruri olan əşyaların təchizatın müəyyənləşdirməsinə ehtiyac var idi. Lakin 1920-ci ilin fevralından başlayaraq Qarabağda hərbi vəziyyətin mürəkkəbləşməsi, Azərbaycanın müharibə vəziyyətinə düşməsi, habelə bölgədə cərəyan edən hərbi-siyasi proseslər İngiltərə ilə hərbi əməkdaşlıq sahəsində müvafiq sənədlərin imzalanmasına imkan vermədi.³⁴

Gürcüstanla hərbi əməkdaşlıq

Müdafiə qüvvələrinin təşkilatlandırılması istiqamətində Azərbaycanla qonşu Gürcüstan arasında qurulmuş hərbi əməkdaşlıq da Cümhuriyyət ordusu quruculuğu üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Yaranmış tarixi şəraitdən irəli gələrək eyni vaxtda dövlət müstəqilliklərini elan etmiş Azərbaycanla Gürcüstan arasında qarşılıqlı dostluq münasibətlərinin bərqərar edilməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. Belə münasibətlərin yaranılması hər iki dövlətin ümumi mənafeyinə cavab verdiyindən bu iki qonşu dövlət qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasında maraqlı idi.

Azərbaycan və Gürcüstan arasında hərbi əlaqələrin tənzimlənməsi üçün 1919-cu ilin yazında Tiflisdə Azərbaycanın hərbi attaşeliyi təsis edildi və podpolkovnik Məmməd bəy Əliyev bu vəzifəyə təyin edildi.³⁵ Həmin ilin avqust ayında isə Gürcüstanın Azərbaycanda Hərbi Attaşeliyi təsis edildi və polkovnik Navasalov bu vəzifəyə təyin olundu.³⁶

³³ Али Мардан Топчубаши. **Парижский архив:** [в 4-х книгах]. – Москва: – кн.1: 1919-1921, Художественная литература, 2016, s. 86-87.

³⁴ Али Мардан Топчубаши, **Парижский архив:** [в 4-х книгах]. Москва: кн.1: 1919-1921, Художественная литература, 2016, s.114.

³⁵ Приказ по военному ведомству Азербайджанской Республики. №148, 26 марта 1919 года. **ARDA: Fond №2894, siy.№1, iş №3**, vərəq 32.

³⁶ Приказ по военному ведомству Азербайджанской Республики. №365, 17 августа 1919 года. **ARDA: Fond №2894, siy. №1, iş №40**, vərəq 132.

Hərbi əməkdaşlığın qarşılıqlı fayda üzərində daha da genişləndirilməsi üçün 1919-cu il iyunun 16-da Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi saziş imzalandı. Sazişi Azərbaycan hökuməti tərəfindən Xarici İşlər naziri M.Cəfərov, hərbi nazir S.Mehmandarov və Baş Qərargah rəisi M.Sulkeviç imzaladılar. Tiflisdə üç il müddətinə imzalanmış həmin sazişin əsas mahiyyəti ondan ibarət idi ki, respublikaların hər hansı birinə xarici müdaxilə olacağı halda digər respublika ona hərbi kömək göstərsin.³⁷

Bu sazişin imzalanması Azərbaycanın dövlət və hökumət rəhbərliyi, habelə siyasətçiləri tərəfindən son dərəcə yüksək qiymətləndirildi. 1919-cu il iyunun 27-də parlamentin fəvqəladə iclasında həmin saziş ratifikasiya olundu. Bununla bağlı çıxış edən parlament üzvləri və xarici işlər naziri M.Cəfərov Azərbaycanın və bütünlükdə bölgənin təhlükəsizliyi üçün sazişin əhəmiyyətini vurğuladılar və sazişin imzalandığı günü hər iki respublikanın həyatında tarixi bir gün kimi xarakterizə etdilər. Xarici işlər naziri M.Cəfərovun fikrincə, həmin saziş Cənubi Qafqaz üçün real təhlükə sayılan Denikin təcavüzünün qarşısının alınmasında təsirli bir addım olmaqla bərabər, həm də Cənubi Qafqaz xalqlarının birliyi istiqamətində imzalanmış tarixi bir anlaşıma idi. Sazişin hər iki xalqın həyatındakı praktiki əhəmiyyəti nəzərə alındığı üçün parlamentin müzakirələrində Gürcüstanın nümayəndə heyəti də iştirak edirdi.

Bu sazişə əlavə olaraq iki dövlət arasında hərbi-texniki əməkdaşlıq haqqında da sənəd imzalandı ki, həmin sənədə müvafiq olaraq Gürcüstan həm hərbi-texniki və sursat sahəsində, həm də hərbi kadrların hazırlanması istiqamətində Azərbaycana kömək göstərməli idi. Adları çəkilən sənədlər imzalanandan dərhal sonra onların icrasına başlanıldı. Bu da, Azərbaycanın qoşun hissələrinin, o cümlədən Denikin təhlükəsizliyinə qarşı şimal sərhədləri boyunca yerləşdirilmiş bölmələrin maddi-texniki təchizatını xeyli yaxşılaşdırdı.

Gürcüstandan alınacaq hərbi əmlakın qəbulu məqsədilə Azərbaycanın Hərbi Nazirliyində xüsusi komissiya yaradıldı və general-mayor M.Texas bu komissiyanın rəhbəri təyin edildi.³⁸ General Tlexasın rəhbərlik etdiyi komissiyanın səmərəli fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan ordusunun təchizatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən iki eşelon hərbi-texniki vasitə və ərzaq 1919-cu il iyulun 11-də Azərbaycana göndərildi. Bu eşelonlarda 12 ədəd dağ topu, dağ topları üçün 10 yeşik partladıcı maddə, 1500 ədəd tüfəng, toplar və tüfənglər üçün böyük sayda ehtiyat detallar var idi. İyulun 19-da yola salınan digər eşelonda isə 8 ədəd yüngül top, toplar üçün 16 ədəd partladıcı maddə, 1500 ədəd tüfəng, toplar və tüfənglər üçün ehtiyat detallar, 12885 rubl məbləğində dərman və tibb ləvazimatı, habelə topoqrafiya əşyaları var idi. İyulun 21-də bir eşelon əsasən mühəndis-istehkam

³⁷ Военно-оборонительное соглашение, заключенное между правительствами Азербайджана и Грузии и утвержденное парламентом 27 июня 1919 г. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). **Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Армия.** Баку: Азербайджан, 1998. с. 105-106.

³⁸ Приказ С.С.Мехмандарова об объявлении благодарности членам комиссии, приобретшим вооружение и военное имущество в Республике Грузии. №421, 19 сентября 1919 г. **ARDA: Fond №2900, siy.№1, iş №1**, vərəq 7.

ləvazimatı Tiflisdən Gəncəyə göndərildi.³⁹ Nəticədə, Gürcüstandan alınmış olan silah, sursat və təchizat Azərbaycanın qoşun hissələrinin, o cümlədən Denikin təhlükəsizliyinə qarşı şimal sərhədləri boyunca yerləşdirilmiş bölmələrin maddi-texniki təchizatını xeyli yaxşılaşdırdı.

İyulun 18-dən etibarən komissiya çoxlu sayda mətbəx arabalarının, dördçarxlı arabaların qəbuluna başladı. Şəxsi adamlardan 20 min rubl həcmində çoxlu sayda top detalları alındı. Bütün əmlak üçün gürcü tərəfinə 80 min rubl avans verildi. Gürcüstandan alınacaq hərbi əmlakın dəyərinin bir hissəsinin neftlə ödənilməsi haqqında da razılıq əldə edilmişdi.⁴⁰

Gürcüstanla 1919-cu il iyun ayının 16-da imzalanmış Hərbi-müdafiə sazişinə əsasən tərəflər bütün silahlı qüvvələri və hərbi vasitələri ilə razılığa gələn respublikaların birinin və ya hər ikisinin müstəqilliyini və ya ərazi bütövlüyünü təhdid edən hər hansı hücumə qarşı birgə çıxış etməyi öhdələrinə götürmüşdülər. Zərurət yarandığı halda Gürcüstana belə bir köməyin göstərilməsi üçün Azərbaycan tərəfindən qüvvə və vəsaitlər ayrılmalı, onların Gürcüstan ərazisinə çatdırılması planları hazırlanmışdı. Bu plana əsasən nəzərdə tutulurdu ki, Gürcüstan hərbi müdaxiləyə məruz qalsa, onun köməyinə bir piyada diviziyası və bir süvari briqadası göndərilsin. Piyada diviziyası kimi 1-ci piyada diviziyasının Gürcüstana göndərilməsi planlaşdırılırdı. Diviziyanın 1-ci Cavanşir alayı Xankəndindən, 2-ci Zaqatala alayı Zaqataladan, 3-cü Gəncə alayı Gəncədən, 1-ci topçu briqadasının 1-ci batareyası Xankəndindən, 2-ci və 3-cü batareyaları Gəncədən, 4-cü batareyası isə Xankəndindən Gürcüstana yola salınmalı idi. Gürcüstana göndərilməli olan süvari briqadası isə mövcud süvari diviziyasının bazasında formalaşdırılmalı idi. Bu briqadanın tərkibinə 2-ci Qarabağ süvari alayının, 3-cü Şəki süvari alayının və dağ-atlı batareyasının verilməsi planlaşdırılırdı. Bu qüvvələrin Gürcüstana çatdırılması onların səfər hazırlığından və daşınmaların təşkilindən asılı idi. Xüsusən, daşınmalar üçün zəruri olan vaqonların vaxtında ayrılması planlaşdırılan işlərin icrası üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Gürcüstana göndərilməli olan hissələrdən yalnız 2-ci Zaqatala piyada alayı piyada olaraq qonşu respublikanın ərazisinə keçməli idi. Çünki Gürcüstan sərhədinə yaxınlıq buna imkan verirdi. Digər hissə və bölmələr isə dəmir yolu ilə daşınmalı idi. Aparılan hesablamalara görə, hərbi yardım üçün nəzərdə tutulmuş qüvvə və vasitələrin daşınması üçün 940 ədəd vaqon lazım idi. Əldə edilən məlumata görə, respublikada kifayət qədər vaqon olsa da, bütün yükləri götürə biləcək 10 əşelonun hərəkətə gətirilməsi üçün kifayət qədər parovoz yox idi. Bu məsələnin də həll ediləcəyi təqdirdə nəzərdə tutulan bütün qüvvə və vasitələri 4 gün ərzində Gürcüstan ərazisinə çatdırmaq mümkün idi. Belə bir hazırlıq işləri Gürcüstan tərəfindən də aparılmışdı və Azərbaycan üzərinə hərbi müdaxilə olacağı təqdirdə Gürcüstan tərəfindən Azərbaycana müvafiq hərbi kömək göstərməli idi.⁴¹

İki ölkə arasında hərbi əməkdaşlığın uğurlu davamı kimi 1920-ci il yanvarın 20-də Azərbaycan və Gürcüstan arasında müştərək Hərbi Şura təsis edildi. Bu müştərək Hərbi Şura hər iki ölkə üçün ehtimal olunan düşmənləri və hərbi əməliyy-

³⁹ ARDA: Fond №2894, siy.№2, iş №23, vərəq 202.

⁴⁰ ARDA: Fond №2894, siy.№2, iş №23, vərəq 202-203.

⁴¹ Mehman Süleymanov. *Hərb tarixindən I*. Bakı, Maarif, 2020, s.370-371.

yatlar rayonunu öyrənməli, məqsədəuyğun olan müdafiə planının hazırlamalı, hər iki ölkənin hərbi qüvvələrinin döyüş hazırlığı vəziyyətini nəzarət altında saxlamalı və bu ölkələrin hərbi qüvvələrinin dislokasiya planını hazırlamalı idi.

Hərbi Şuraya hər tərəfdən iki nəfər daxil edilməli və hökumətlərin qarşılıqlı razılaşması əsasında onlardan biri Şuranın sədri seçilməli idi. Şuranın iclaslarına hər iki respublikanın məsul vəzifəli şəxsləri dəvət oluna bilərdilər. Bu orqanın qəbul etdiyi strateji və hərbi-texniki yönümlü qərarların icrası hər iki tərəf üçün məcburi xarakter daşmalı idi. Hər hansı bir qərarın qəbulundan sonra onun icrası ilə bağlı zəruri hallarda işçi iclasları keçirilə və bu icaslarda qəbul olunmuş qərarların icra mexanizmi müəyyənləşdirilə bilərdi. Belə icaslarda fikir ayrılığı yarandığı halda, fikir ayrılığına səbəb olmuş məsələ hökumət rəhbərlərinə məruzə olunmalı və onların iştirakı ilə razılıq əldə edilməli idi.⁴²

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tərəfdən bu Şuraya artilleriya generalı Əliağa Şıxlinski və Baş Qərargah rəisi Məmməd bəy Sulkeviç, Gürcüstan tərəfindən isə N.Odoşelidze və Kutetaladze seçilmişdilər.⁴³

İki dövlət arasında imzalanan sənədlərə uyğun olaraq hərbi mütəxəssislərin hazırlanması üçün Gürcüstana azərbaycanlı hərbi qulluqçular ezam olundular. Onlardan 6 zabit təyyarəçilik kurslarında, 4 zabit və 10 nəfər əsgər isə radioteleqraf kurslarında hazırlıq keçməli idilər.

Eyni zamanda, keyli sayda gürcü zabiti Cümhuriyyət ordusu sıralarına qəbul edildi. Məsələn, hərbi nazirin 1919-cu il 15 iyul tarixli əmri ilə Cümhuriyyət ordusu sıralarına bir dəfəyə 14 gürcü zabiti qəbul edildi.⁴⁴ Bu proses sonralar da davam etdirilmişdi.

Azərbaycanda milli zabit kadrlarının çatışmadığı bir vaxtda gürcü zabitlərindən istifadə edilməsi qoşun hissələrinin formalaşdırılması istiqamətində böyük əhəmiyyətə malik idi. Qarşılıqlı razılaşmaya əsasən gürcü zabitləri Azərbaycan ordusunda xidmət edə bilsələr də, Azərbaycan ərazisində aparılan döyüşlərdə iştirak etmək hüququna malik deyildilər. Razılaşmaya əsasən, Cümhuriyyət ordusu sıralarında xidmət edərkən gürcü zabitlərinin əvvəlki imtiyazları, o cümlədən onların rütbələri, iş stajları və bundan irəli gələn imtiyazlar saxlanılırdı.

Xidmət təcrübələri nəzərə alınmaqla bir sıra gürcü zabitləri Cümhuriyyət ordusu sıralarında çox məsul vəzifələrə təyin olunmuşdular. Məsələn, podpolkovnik Svanadze Gəncə şəhərinin komendantı vəzifəsinə, polkovnik Çxeidze əvvəlcə 4-cü Quba piyada alayının komandiri olmuş, sonradan isə Hərbiyə məktəbinin rəisi təyin edilmişdi. Cümhuriyyət ordusu sıralarında gürcü millətindən olan beş nəfər general xidmət edirdi: general-mayor Amaşukeli, general-mayor Sisianov, general-mayor Purseladze, general-mayor Karqaleteli və general-mayor Çxeidze. Karqaleteli və Çxeidze Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə bu ali hərbi rütbəyə layiq görülmüş son Cümhuriyyət generalları idilər.

⁴² Положение о Союзном военном совете республик Азербайджана и Грузии, 18 января 1920 г. **ARDA: Fond №970, siy.№1, iş №64**, vərəq 18.

⁴³ Mehman Süleymanov. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi** [2 cildə]. Tehran, Firuzan, II c., 2014, s.25.

⁴⁴ Приказ по военному ведомству Азербайджанской Республики. №323, 15 июля 1919 года. **ARDA: Fond №2894, siy.№1, iş №5**, vərəq 27-28.

Adları çəkilən gürcü generalların hər birinin Cümhuriyyətin ordu quruculuğunda böyük rolu vardır. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov onlardan birinin – general-mayor Amaşukelinin Cümhuriyyət ordusu sıralarındakı xidmətini belə qiymətləndirirdi: “Süvari diviziyasının komandiri vəzifəsini icra edən, diviziyanın qərargah rəisi general Amaşukelidən daxil olan vəsatətə görə, o öz arzusu ilə xidməti tərk edir və qoşunların siyahısından çıxarılır. 7 ay əvvəl orduda quruculuq işlərinin çox gərgin vaxtında süvari diviziyasının qərargah rəisi vəzifəsinə qəbul edilən general Amaşukeli, əslində, beş aydan çox diviziya komandir vəzifəsini icra etmişdi. Hərb işini yaxşı bilən və onu sevən general Amaşukeli hərbi hissələrdə xidmətin tələblərini həyata keçirməkdə enerjisi və xüsusi qətiyyətliyi ilə fərqlənirdi və işə böyük xeyir gətirirdi. General Amaşukeli ilə təəssüflə vidalaşaraq ona ordu sıralarındakı əla və səmərəli xidmətlərinə görə öz səmimi minnətdarlığımı bildirirəm”.⁴⁵

Gürcü hərbi mütəxəssisləri həmçinin konkret məsələlər üzrə məsləhətlərin alınması üçün də Azərbaycana dəvət edilirdilər. Məsələn, general-leytenant M.Sulkeviçin xahişi ilə 1919-cu il avqustun sonunda gürcü generalları Kutalaşvili və Takayşvili Bakıya gəldilər.⁴⁶ Bu təcrübəli generallar Bakı şəhərinin müdafiə sisteminin qurulması ilə bağlı öz yardımlarını göstərməli idilər.

General Takayşvilinin rəhbərliyi altında Bakı və onun ətrafının müdafiəsinin planı hazırlandı. Bu plan iki hissədən ibarət idi: birincisi – Abşeron yarımadasının müdafiəsi, ikincisi – Bakı şəhərinin müdafiəsinin mühəndis-istehkam işlərinin təşkili. Abşeron yarımadasının müdafiəsi üçün görülməli olan istehkam işləri Patamdardan Masazır gölünə qədər uzanırdı. Bu xətt üzrə 7 dayaq müdafiə qrupu yerləşdirilməli idi. İkinci müdafiə xətti isə Biləcəri-Böyük Şor-Razin dağı Əhmədli ərazisi boyunca keçməli idi. Bu xətt boyunca isə 6 dayaq müdafiə qrupu yerləşdirilməli idi.⁴⁷

1919-cu ilin noyabr ayında general Takayşvili yenidən Bakıya gəldi. O, Bakının və Abşeron yarımadasının müdafiəsinin təşkili ilə bağlı hazırladığı planın icrası ilə tanış oldu. Gürcü generalı müdafiə işlərinin sürətini və keyfiyyətini artırmaq üçün tövsiyələrini hazırlayıb Azərbaycanın Hərb Nazirliyinin rəhbərliyinə təqdim etdi.

Gürcü zabıtlərinin bir qrupu da şimal sərhədlərinin müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədi ilə aparılan mühəndis-istehkam işlərinin icrasında iştirak edirdilər. Bu istiqamətdə aparılan mühəndis-istehkam işlərinə ştabs-kapitan Sereteli rəhbərlik edirdi. Həmin işlərin aparılması ilə bağlı ştabs-kapitan Sereteli çox müfəssəl bir

⁴⁵ Приказ по военному ведомству Азербайджанской Республики, №347, 03 августа 1919 года. **ARDA: Fond №2894, siyahı №1, iş № 240**, vərəq 121.

⁴⁶ Сообщение военного инженера ген.-м. Такайшвили В. к Д. Каргалетели о необходимых мерах для начала работ по укреплению обороны Баку, Август 1919 г. **ARDA: Fond №2898, siyahı №1, iş №13**, vərəq – 20.

⁴⁷ Доклад М.А.Сулкевича С.С.Мехмандарову о мерах, необходимых для укрепления подступом к Баку с моря, Август 1919 г. **ARDA: Fond №2898, siyahı №1, iş №13**, vərəq 61-62.

raport hazırlayıb Hərbi Nazirliyinə təqdim etmişdi.⁴⁸

Gürcüstandan olan zabitlərinin məişət qayğılarının daha yaxşı həlli üçün hərbi nazir S.Mehmandarovun 28 fevral 1920-ci il tarixli əmri ilə onlara ayrılan ezamiyyət pullarının miqdarı da artırıldı. Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi çalışırdı ki, bu zabitlər heç bir çətinliklə rastlaşmadan Azərbaycanda daha böyük səmərə ilə xidmət etsinlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zabitlərin köməyi ilə qısa müddət ərzində xeyli işlər görülmüşdü və Denikin təhlükəsinə qarşı Azərbaycanda çox güclü müdafiə sistemi yaradılmışdı.

İtaliya və Fransa ilə hərbi əməkdaşlıq məsələləri

Ölkənin müdafiə qüdrətinin artırılması və ordunun təchizat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılması üçün Azərbaycan hökumətinin və Hərbi Nazirliyinin beynəlxalq fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən birini də inkişaf etmiş Avropa dövlətləri ilə hərbi əməkdaşlığın yaradılması təşkil edirdi. Belə bir əməkdaşlığın uğurla qurulması Cümhuriyyət ordusu üçün zəruri olan keyfiyyətli təchizatın əmlakın əldə edilməsinə imkan verə bilərdi. Həmin istiqamətdə atılan addımlardan biri də İtaliya ilə hərbi əməkdaşlığın yaradılmasına göstərilən cəhd idi. Bu məqsədlə xüsusi komissiya təşkil edildi. Komissiyaya 2-ci piyada diviziyasının komandiri general İbrahim ağa Usubov rəhbərlik edirdi. Hərbi Nazirliyinin rəhbərliyinin əsasən, general Usubov İtaliyanın Soloniki şəhərinə yollanmalı və orada İtaliyanın Hərbi Nazirliyi ilə Cümhuriyyət ordusu üçün zəruri olan topçu, istehkam, tibb, geyim və s. əşyaların əldə edilməsi üçün müzakirələr aparmalı idi. Nəzərdə tutulmuşdu ki, Həmçinin İtaliyadan 25 min dəst hərbi geyim alınsın və Azərbaycana gətirilməsi nəzərdə tutulmuşdu.⁴⁹

1919-cu ilin oktyabrında İtaliyaya yola düşən General İ.Usubovun rəhbərlik etdiyi komissiya Romada İtaliyanın Hərbi Nazirliyi ilə danışıqlara başladı. Hərbi Nazirliyin Azərbaycan tərəfinin tələbini ödəyəcək məhsulları təmin etmək imkanında olmadığı məlum olanda İtaliyanın özəl kompaniyaları ilə müzakirələrə başlandı. 1919-cu ilin noyabr ayı ərzində Genuya, Milan, Turin, Verona və Triento şəhərlərinin kompaniyaları ilə danışıqlar aparıldı və nəticədə Kiono, Qello və Ko şirkəti ilə müvafiq razılaşma əldə edildi. Bu kompaniyanın rəhbərliyi anbarlarından 20 min dəst hazır hərbi geyim olduğunu bildirdi və qısa müddət ərzində daha 5 min dəst hərbi geyim, habelə general və zabitlər üçün də 500 dəst geyim hazırlayacaqlarını vəd etdi. 1919-cu il noyabrın 23-də Azərbaycan heyəti ilə adı çəkilən şirkət arasında razılaşdırılmış təchizatın satın alınması haqqında müqavilə imzalandı. Həmin müqaviləyə əsasən hərbi geyim əşyaları 1919-cu il dekabrın 20-də İtaliyanın Turin şəhərindən Bakıya yola salınması nəzərdə tutulmuşdu.⁵⁰

Lakin İtaliyada ictimai-siyasi vəziyyətin mürəkkəbləşməsi səbəbindən bu ölkədən alınmış hərbi əmlakı vaxtında Azərbaycana göndərilməsi mümkün olmadı.

⁴⁸ Доклад шт.-кап. В. Церетели к Д. Каргалетели о ходе работ по инженерному оборудованию позиций на северной границе Азербайджана, 29 августа 1919 г. ARDA: Fond №2898, siyahı №1, iş №6, vərəq 8-9, v.8.

⁴⁹ ARDA: Fond №2898, siyahı №1, iş №25, vərəq 7.

⁵⁰ ARDA: Fond № 2894, siyahı № 2, iş № 2, vərəq 59-65.

Nəticədə, İtaliyadan göndərilən hərbi təchizat Cümhuriyyətin süqutu ərəfəsində Azərbaycana çatdı və həmin əmlak Azərbaycana müdaxilə etmiş bolşevik ordusunun əlinə keçdi.⁵¹

Cümhuriyyət ordusunun hərbi təchizatla təminatının yüksəldilməsi üçün Antanta hərbi qüvvələrinin komandanlığı ilə əlaqə yaradılması cəhdləri haqqında da məlumatlar mövcuddur. Həmin məlumatlara əsasən, İtaliyaya göndərilmiş nümayəndə heyətinin rəhbəri general-mayor İ. Usubov Avropada olarkən Antanta qüvvələrinin komandanlığı ilə də əlaqə saxlamış, Antanta ölkələrinin hərbi rəhbərliyi Cümhuriyyətin Hərbi Nazirliyi ilə əməkdaşlıq etməkdən imtina etməmişdi. Lakin Antantanın hərbi anbarlarında olan hərbi geyim ehtiyatları rumın, çex və polyak hərbi qüvvələrinə paylandığından Antanta hərbi rəhbərliyinin tabeliyindəki anbarlarda çox az miqdarda hərbi geyim qalmışdı və bu miqdar Azərbaycan tərəfini qane etmədiyindən İ. Usubovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti İtaliya ilə əməkdaşlığa üstünlük verdi.⁵²

Azərbaycan hökuməti və Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi ordunun təchizatının daha da yaxşılaşdırılması üçün Fransa ilə də əlaqələr yaratmağa cəhd göstərdi. Bunun nəticəsi kimi, tərəflər arasında aparılan danışıqlardan sonra 1920-ci il martın 9-12-də fransalı zabitlər mayor Nonankur və dəniz qüvvələri leytenantı Deforj da Bakıda olmuş və Azərbaycana hərbi yardım göstərilməsi imkanlarını araşdırmışdılar. Adları çəkilən zabitlər Azərbaycanın hərbi-dəniz qüvvələrinin canlandırılması imkanlarını nəzərdən keçirmişdilər. Öz rəhbərliklərinə göndərdikləri raportda həmin zabitlər bildirirdilər ki, Azərbaycanın hərbi dəniz qüvvələrinin canlandırılması üçün, bu respublikaya hərbi əmlakla bərabər, həm də hərbi təlimatçılar göndərilməsinə ehtiyac vardır.⁵³

Lakin 1920-ci il aprel ayının sonlarında bolşevik qoşunlarının Azərbaycana daxil olması ilə hərbi sahədə Avropa ölkələri ilə planlaşdırılan əməkdaşlıq məsələlərini həyata keçirmək mümkün olmadı.

Nəticə

Azərbaycan xalqının XX əsrin əvvəllərində yaratdığı ilk respublika cəmi 23 ay mövcud oldu. Bölgədə və dünyada gedən siyasi proseslər səbəbindən Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq mümkün olmadı və 1920-ci il aprel ayının 28-də Azərbaycan bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal olundu. Mövcud olduğu dövr ərzində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əldə etdiyi mühüm nəticələrdən biri də yetərli döyüş qabiliyyətinə malik olan milli ordunun yaradılması oldu. Qısa müddət ərzində Azərbaycan hökuməti ölkənin daxili imkanlarını səfərbərliyə almaqla bərabər, həm də dünya dövlətləri ilə hərbi əməkdaşlıq sahəsində səmərəli bir siyasət həyata keçirə bildi. Müasir və demokratik dəyərlərə üstünlük verən Azərbaycan hökuməti hərbi sahədə də səmərəli bir siyasət yeritməyə çalışırdı. Bu siyasət beynəlxalq normalarla bərabər, həm də milli maraqlara cavab verirdi. Nəticədə həm

⁵¹ Алексей Стеклов. **Армия мусаватского Азербайджана.** – Баку: АЗГИЗ, 1928, с.42.

⁵² **ARDA: Fond №2894, siy. №2, iş №2,** vərəq 59-65.

⁵³ Али Мардан Топчубаши. **Парижский архив:** [в 4-х книгах]. – Москва: – кн.1: 1919-1921, Художественная литература, – 2016, с.121-123.

ordunun daha da möhkəmləndirilməsi və həm də ölkənin möhkəmləndirilməsi istiqamətində səmərəli işlər görmək mümkün oldu. Başlıcası isə ilk respublika dövründə Azərbaycanın hərbi diplomatiyasının əsası qoyuldu.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

Azərbaycan dilində

1. **Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920).** – Bakı: Elm, 1998. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabat):** [2 cildə]. – Bakı: Elm, – c.1. – 1998. – 976 s.; II c. – Bakı: Elm, – c.2. – 1998, 992 s.
2. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu.** – Bakı: Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu, – 2008. – 505 s.
3. **Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): Fond № 2894, siyahı № 2, iş № 2,** vərəq – 59-65.
4. **ARDA: Fond №2894, siy.№2, iş №23,** vərəq – 202-203.
5. **ARDA: Fond №2898, siy.№1, iş №25,** vərəq 7.
6. **Azərbaycan tarixi. VIII cildə.** V cild. Bakı: Elm, 2008, 696 s., 40 s. illüstrasiya.
7. Baykara, Hüseyn. **Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi.** Bakı: Azərnaşr, 1992. 276 s.
8. Elçi. Gəncədə milli zabitan təftiş və imtahan mərasimi. **Azərbaycan.** 1918, 5 noyabr, №31.
9. General Gortonun 31 oktyabr 1918-ci il tarixli 396 nömrəli teleqramı. **Qasımlı Musa. Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər):** [3 hissə]. Bakı: Adiloğlu, III h. (sənədlər, materiallar, xəritələr, şəkillər), 2004, s.448.
10. Qafarov Vasif, Şükürov Qiyas. **Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixi. 1918-1920-ci illər (Osmanlı arxiv sənədləri əsasında).** Bakı: Elmin İnkişafı Fondu, 2017. 520 s.
11. Qafqaz və Bakı ərazisinə dair məlumatlardan çıxarışlar. **Qasımlı, M. Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər):** [3 hissə]. Bakı: Adiloğlu, III h. (sənədlər, materiallar, xəritələr, şəkillər), 2004. s. 467.
12. Nuri Paşa həzrətləri hüzurunda Lənkəran nümayəndəsi. **Azərbaycan.** 1918, 3 noyabr, №29.
13. Osmanlı imperator hökuməti və Azərbaycan Respublikası arasında dostluq müqaviləsi. **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA): Fond №277, siy.№2, iş №9,** vərəq – 43-45.
14. Süleymanov, Mehman. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi:** [2 cildə]. Tehran: Firuzan, II c. 2014. 694 s.
15. Süleymanov Mehman. **Azərbaycan Ordusunun tarixi:** [5 cildə]. Bakı: Maarif, I c.: 1917-1918. 2018, 736 s.
16. Süleymanov, Mehman. **Hərbi tarixindən I.** Bakı: 2020. 608 s.
17. Süleymanov, Mehman. **Səməd bəy Mehmandarov.** Hərbi Nəşriyyat, 2000,

376 s.

18. Şahbazov, Atamalı. **Azərbaycan Cümhuriyyəti Ordusunun zabıt və məmurları**. Bakı: Maarif, 2020. 816 s.

Türk dilində

19. **Azərbaycan Cümhuriyyəti 1918-1920 (Osmanlı arşiv belgeleri)**. Nəşrə hazırlayanlar: Qiyas Şükürov, Vəlif Qafarov. İstanbul: TEAS Press, 2018, 707 s.
20. **Azərbaycan Hükuməti Heyəti Vəkəla Riyasət-i Aliyyəsinəz. Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azerbaycan harekatı)**. Ankara: cilt: 148, 2020, s.396.
21. **Azərbaycan Hükuməti ilə Burada Kalacaq Zabitân İçin Akd Edilen Mukavele Şəraiti. Askeri tarix belgeleri dergisi: Kafkas İslam Ordusu (Azerbaycan harekatı)**. Ankara: cilt: 148, 2020, s.365-366.
22. **Azərbaycan Kolordusu Kumandanlığına. Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azerbaycan harekatı)**. Ankara: cilt: 148, 2020, s.373.
23. **Birinci dünya harbinde türk harbi Kafkas cəbhəsi 3ncü ordu harekatı**. – Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, cilt: 2, kitab 1. 1993, 879 s.
24. **Gence'den Başkumandanlık Vekâlet-i Celîlesi Erkâ № 1 Harbiyyə-i Umûmiyyə Riyâsetine. Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azerbaycan harekatı)**. Ankara: cilt: 148, 2020, s.418.
25. **Ordu Dâiresine. Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azerbaycan harekatı)**. Ankara: cilt: 148, 2020. s.403.
26. **Ordu əmr-i yevmisi. Numro 28. Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azerbaycan harekatı)**. Ankara: cilt: 148, 2020. s.303.
27. **Şimâlî Kafkas Kumandanlığına və Reîs-i Cümhûr Abdülmecîd Çermoyef Hazretlerine. Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azerbaycan harekatı)**. Ankara: cilt: 148, 2020. s.416.
28. **Temim. Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azerbaycan harekatı)**. Ankara: cilt: 148, 2020, s.185.
29. **Yüceer Naser. Birinci Dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan harekatı**. Ankara: Genelkurmay basım evi, 1996. 221 s.

Rus dilində

30. **Военно-оборонительное соглашение, заключенное между правительствами Азербайджана и Грузии и утвержденное парламентом 27 июня 1919 г. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия**. – Баку: Азербайджан, 1998. 440 с.
31. **Доклад М.А. Сулькевича С.С. Мехмандарову о мерах, необходимых для укрепления подступом к Баку с моря. Август 1919 г. ARDA: Fond №2898, siy.№1, iş №13, vərəq 61-62.**
32. **Доклад шт.-кап. В.Церетели к Д.Каргалетели о ходе работ по инженерному оборудованию позиций на северной границе Азербайджана. 29 августа 1919 г. ARDA: Fond №2898, siy.№1, iş №6, vərəq 8-9.**

33. **Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий.** Составитель проф. Ю.Г.Барсегян. Москва: Кругъ, т.1, 2008, 994 с.
34. Отношение М.Сулькевича С.Агабекову об организации контрразведки в Баку в связи с прибытием азербайджанских войск. №1539, Гянджа 31 марта 1919 г. **ARDA: Fond №894, siy.№2, iş №88**, vərəq 53.
35. Положение о Союзном военном совете республик Азербайджана и Грузии. 18 января 1920 г. **ARDA: Fond №970, siyahı №1, iş №64**, vərəq 18.
36. Приказ по военному ведомству Азербайджанской Республики, №148, 26 марта 1919 года. **ARDA: Fond №2894, siyahı №1, iş №3**, vərəq – 32.
37. Приказ по военному ведомству Азербайджанской Республики, №323, 15 июля 1919 года. **ARDA: Fond №2894, siy.№1, iş №5**, vərəq – 27-28.
38. Приказ по военному ведомству Азербайджанской Республики, №347, 03 августа 1919 года. **ARDA: Fond №2894, siy.№1, iş №240**, vərəq – 121.
39. Приказ по военному ведомству Азербайджанской Республики, №365, 17 августа 1919 года. **ARDA: Fond №2894, siy.№1, iş №40**, vərəq – 132.
40. Приказ С.С.Мехмандарова об объявлении благодарности членам комиссии, приобретшим оружие и военное имущество в Республике Грузии, №421, 19 сентября 1919 г. **ARDA: Fond №2900, siy.№1, iş №1**, vərəq – 7.
41. Сообщение военного инженера ген.-м. Такайшвили В. к Д.Каргалетели о необходимых мерах для начала работ по укреплению обороны Баку. Август 1919 г. **ARDA: Fond №2898, siy.№1, iş №13**, vərəq – 20.
42. Стеклов, Алексей **Армия мусаватского Азербайджана.** – Баку: АЗГИЗ, – 1928.
43. Топчубаши Али Мардан. **Парижский архив:** [в 4-х книгах]. – Москва: – кн.1: 1919-1921. Художественная литература. – 2016, – 568 с.
44. Юсифзаде, Севиндж. **Азербайджано-британские отношения в начале XX века.** – Баку: Тахсил, – 2008, 128 с.

İngilis dilində

45. İsgenderli, Anar. **Realities of Azerbaijan: 1917-1920.** USA: Xlibris Corporation, – 2011, – 234 p.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Süleymanov Mehman Sirac oğlu – tarix elmləri doktoru, professor. Milli Müdafiə Universiteti, Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

Suleymanov Mehman Siraj oglu – Doctor of Sciences in History, professor. National Defense University, Military Scientific Research Institute